

जैन धर्म

संपूर्ण One-Liner Revision

राज्यसेवा व UPSC परीक्षा उपयुक्त नोट्स

टीप: परीक्षेच्या दृष्टीने "जैन धर्माचा संस्थापक" असे विचारल्यास **महावीर** हे उत्तर दिले जाते; मात्र ऐतिहासिकदृष्ट्या महावीर हे जैन परंपरेचे 24वे व अंतिम तीर्थंकर होते आणि त्यांच्या आधीची परंपरा अस्तित्वात होती.

1) मूलभूत माहिती

मुद्दा	One-Liner
धर्म	जैन धर्म
संस्थापक — परीक्षाभिमुख उत्तर	वर्धमान महावीर
महावीरांचे बालनाव	वर्धमान
महावीरांचे विशेषण	महावीर, जिन, नातपुत्र
महावीरांचे स्थान	24वे व अंतिम तीर्थंकर
तीर्थंकरांचा अर्थ	संसाररूपी भवसागरातून मुक्तीचा मार्ग दाखवणारा
पहिला तीर्थंकर	ऋषभदेव/ऋषभनाथ
23वे तीर्थंकर	पार्श्वनाथ
महावीरांचे समकालीन	गौतम बुद्ध
प्रमुख कार्यक्षेत्र	मगध व गंगायमुना खोरे
धर्माचा मूलभूत उद्देश	मोक्षप्राप्ती
मुख्य तत्त्व	अहिंसा
प्रमुख वैशिष्ट्य	कर्मसिद्धांत, पुनर्जन्म व मोक्षावर भर

2) महावीर — महत्त्वाचे One-Liners

- महावीरांचा जन्म कुंडग्राम येथे झाला असे जैन परंपरेत मानले जाते.
- महावीरांचे वडील सिद्धार्थ व आई त्रिशला होत्या.
- महावीरांचा संबंध जात्रिक/नात कुळाशी होता.
- महावीर हे क्षत्रिय होते.
- वयाच्या 30व्या वर्षी त्यांनी गृहत्याग केला.
- महावीरांनी सुमारे 12½ वर्षे कठोर तपश्चर्या केली.
- महावीरांना कैवल्यज्ञान/केवलज्ञान प्राप्त झाले.
- केवलज्ञानानंतर ते जिन म्हणून ओळखले गेले.
- महावीरांचे प्रमुख शिष्य 11 गणधर होते.
- प्रमुख गणधरांमध्ये इंद्रभूती गौतम यांचा समावेश होता.
- महावीरांचे निर्वाण पावापुरी येथे झाले.
- जैन परंपरेनुसार महावीरांचे निर्वाण दीपावलीच्या दिवशी झाले.

3) 24 तीर्थकरांची संपूर्ण यादी

क्र.	तीर्थकर	महत्त्वाचे चिन्ह
1	ऋषभनाथ	बैल
2	अजितनाथ	हत्ती
3	संभवनाथ	घोडा
4	अभिनंदननाथ	माकड
5	सुमतिनाथ	हंस
6	पद्मप्रभ	कमळ
7	सुपार्श्वनाथ	स्वस्तिक
8	चंद्रप्रभ	चंद्र
9	पुष्पदंत/सुविधिनाथ	मगर
10	शीतलनाथ	श्रीवत्स
11	श्रेयांसनाथ	गेंडा
12	वासुपूज्य	म्हैस
13	विमलनाथ	वराह
14	अनंतनाथ	ससाणा
15	धर्मनाथ	वज्र
16	शांतिनाथ	हरिण
17	कुंथुनाथ	बकरा
18	अरनाथ	मासा
19	मल्लिनाथ	कलश
20	मुनिसुव्रतनाथ	कासव
21	नमिनाथ	निळे कमळ
22	नेमिनाथ/अरिष्टनेमि	शंख

23	पार्श्वनाथ	सर्प
24	महावीर/वर्धमान	सिंह

परीक्षेतील सर्वात महत्त्वाचे: 1ला — ऋषभनाथ | 23वा — पार्श्वनाथ | 24वा — महावीर.

4) जैन धर्माची पंचमहाव्रते

- **अहिंसा** — कोणत्याही जीवाला इजा न करणे.
- **सत्य** — सत्य बोलणे.
- **अस्तेय** — चोरी न करणे.
- **अपरिग्रह** — संपत्ती व वस्तूंचा अति-संग्रह न करणे.
- **ब्रह्मचर्य** — इंद्रियसंयम व ब्रह्मचर्याचे पालन.

महत्त्वाची परीक्षा-ट्रिक: पहिली चार व्रते पार्श्वनाथांशी, तर ब्रह्मचर्याचा स्पष्ट समावेश महावीरांनी केला, असे परंपरेत मानले जाते.

5) त्रिरत्न

त्रिरत्न	अर्थ
सम्यक दर्शन	योग्य श्रद्धा
सम्यक ज्ञान	योग्य ज्ञान
सम्यक चरित्र	योग्य आचरण

मोक्षप्राप्तीसाठी — सम्यक दर्शन + सम्यक ज्ञान + सम्यक चरित्र = त्रिरत्न.

6) जैन तत्त्वज्ञान

- जैन धर्मानुसार जीव आणि अजीव हे मूलभूत तत्त्व आहेत.
- जैन तत्त्वज्ञानातील सात तत्त्वे — जीव, अजीव, आस्रव, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष.
- काही परंपरांमध्ये पुण्य व पाप धरून तत्त्वांची संख्या नऊ सांगितली जाते.
- कर्म हे जीवाला संसारात बांधून ठेवते.
- कर्माचा प्रवाह म्हणजे आस्रव.
- कर्मबंधन म्हणजे बंध.
- कर्माचा प्रवाह थांबवणे म्हणजे संवर.
- कर्मक्षय करणे म्हणजे निर्जरा.
- कर्मबंधनातून पूर्ण मुक्ती म्हणजे मोक्ष.
- जैन धर्मात अनेकांतवाद हे महत्त्वाचे तत्त्व आहे.
- स्याद्धाद म्हणजे वस्तूचे स्वरूप विविध दृष्टिकोनांतून सापेक्षपणे मांडणे.
- नयवाद म्हणजे वस्तूचे विशिष्ट दृष्टिकोनातून आकलन.

7) प्रमुख ग्रंथ

ग्रंथ	माहिती
आगम	जैन धर्माचे प्रमुख धार्मिक ग्रंथ
आचारांग सूत्र	साधूंचे आचार व आचरण
सूत्रकृतांग	धार्मिक व तात्त्विक विचार
भगवती सूत्र	महावीरांच्या उपदेशांशी संबंधित महत्त्वाचा ग्रंथ
कल्पसूत्र	तीर्थकरांच्या चरित्राशी संबंधित प्रसिद्ध ग्रंथ
तत्त्वार्थसूत्र	जैन तत्त्वज्ञानाचा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ
समवायांग सूत्र	जैन शिकवणीचे संख्यात्मक वर्गीकरण
उत्तराध्ययन सूत्र	धार्मिक व नैतिक शिकवणी
दशवैकालिक सूत्र	साधूंच्या आचाराशी संबंधित
पुराण साहित्य	जैन परंपरेतील चरित्रात्मक साहित्य

श्वेतांबर परंपरेतील आगमसाहित्याचे प्रचलित वर्गीकरण 45 ग्रंथांचे आहे; त्यात 11 अंग, 12 उपांग, 4 मूलसूत्र, 6 छेदसूत्र, 2 चूलिका सूत्र आणि 10 प्रकीर्णक यांचा समावेश होतो.

8) जैन धर्माचे प्रमुख पंथ

दिगंबर

- दिगंबर म्हणजे आकाशवस्त्र धारण करणारे.
- दिगंबर साधू वस्त्रत्यागाला महत्त्व देतात.
- दिगंबर परंपरेनुसार मूळ आगम मोठ्या प्रमाणात नष्ट झाले आहेत.
- स्त्रीला त्याच शरीरात मोक्षप्राप्ती शक्य आहे का याबाबत दिगंबरांची भूमिका श्वेतांबरांपेक्षा वेगळी आहे.

श्वेतांबर

- श्वेतांबर म्हणजे पांढरी वस्त्रे धारण करणारे.
- श्वेतांबर साधू पांढरी वस्त्रे वापरतात.
- श्वेतांबर परंपरेत आगम साहित्य महत्त्वाचे आहे.
- दिगंबर व श्वेतांबर हे जैन धर्माचे दोन प्रमुख पंथ आहेत.

9) महत्त्वाच्या व्यक्ती

- ऋषभनाथ — पहिले तीर्थंकर.
- पार्श्वनाथ — 23वे तीर्थंकर व महावीरांचे पूर्वसुरी.
- महावीर — 24वे व अंतिम तीर्थंकर.
- इंद्रभूती गौतम — महावीरांचे प्रमुख गणधर.
- सुधर्मन — महावीरांच्या परंपरेतील प्रमुख शिष्य.
- भद्रबाहू — जैन परंपरेतील प्रसिद्ध आचार्य.
- स्थूलिभद्र — श्वेतांबर परंपरेशी संबंधित प्रमुख व्यक्ती.
- उमास्वाती/उमास्वामी — तत्त्वार्थसूत्राचे लेखक म्हणून प्रसिद्ध.
- हेमचंद्र — प्रसिद्ध जैन आचार्य व विद्वान.

10) जैन धर्म व बौद्ध धर्म — परीक्षेसाठी फरक

जैन धर्म	बौद्ध धर्म
महावीर	गौतम बुद्ध
24 तीर्थंकर	बुद्ध ही ज्ञानप्राप्त व्यक्ती
अहिंसेवर अत्यंत मोठा भर	मध्यम मार्ग
कठोर तपश्चर्येला महत्त्व	मध्यम मार्ग
जीव-अजीव सिद्धांत	अनात्मवाद
कर्म व पुनर्जन्म	कर्म व पुनर्जन्म
त्रिरत्न	बुद्ध, धम्म, संघ
मोक्ष	निर्वाण
जैन ग्रंथ — आगम	बौद्ध ग्रंथ — त्रिपिटक

11) राज्यसेवा व UPSC साठी अतिमहत्त्वाचे

- ★ जैन धर्माचा 24वा तीर्थंकर — महावीर.
- ★ जैन धर्माचा पहिला तीर्थंकर — ऋषभनाथ.
- ★ 23वा तीर्थंकर — पार्श्वनाथ.
- ★ महावीरांचे बालनाव — वर्धमान.
- ★ महावीरांचे वडील — सिद्धार्थ.
- ★ महावीरांची आई — त्रिशला.
- ★ महावीरांनी गृहत्याग — वयाच्या 30व्या वर्षी.
- ★ महावीरांची तपश्चर्या — सुमारे 12½ वर्षे.
- ★ महावीरांना प्राप्त ज्ञान — केवलज्ञान.
- ★ महावीरांचे प्रमुख शिष्य — गणधर.
- ★ महावीरांचे निर्वाणस्थळ — पावापुरी.
- ★ जैन धर्माचे सर्वोच्च नैतिक तत्त्व — अहिंसा.
- ★ जैन धर्माची पंचमहाव्रते — अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य.
- ★ जैन धर्माची तीन रत्ने — सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान, सम्यक चरित्र.
- ★ जैन तत्त्वज्ञानातील महत्त्वाचे तत्त्व — अनेकांतवाद.
- ★ अनेकांतवादाशी संबंधित सिद्धांत — स्याद्वाद.
- ★ जैन धर्माचे दोन प्रमुख पंथ — दिगंबर व श्वेतांबर.
- ★ जैन धर्माचा प्रमुख ग्रंथसमूह — आगम.
- ★ जैन तत्त्वज्ञानाचा महत्त्वाचा ग्रंथ — तत्त्वार्थसूत्र.
- ★ कल्पसूत्र — तीर्थंकरांच्या चरित्रासाठी प्रसिद्ध.
- ★ महावीरांचे समकालीन — गौतम बुद्ध.
- ★ पार्श्वनाथांचे चिन्ह — सर्प.
- ★ महावीरांचे चिन्ह — सिंह.
- ★ ऋषभनाथांचे चिन्ह — बैल.
- ★ नेमिनाथांचे चिन्ह — शंख.

★ जैन धर्माचा अंतिम उद्देश — मोक्ष.